

Türkiye’de Kooperatifçilik ve Toplumsal Kalkınmadaki Rolü

Cooperatives in Turkey and Its Role in Social Development

Semra KILIÇ¹
Erdal AYDOĞAN²

¹Şırnak Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Şırnak, Türkiye

²Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, Türkiye

ÖZ

Kooperatifler, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar olarak ifade edilir. Özel yapıya sahip olan bu kuruluşlar, ekonomik ve sosyal amaçlı faaliyet sürdürürler. Türkiye’de “*Memleket Sandıkları*” adı verilen kuruluş, bugünkü Ziraat Bankası’nın temelini oluşturarak milli bankacılıkta önemli bir rol üstlenmiştir. Bu girişim, aynı zamanda Tarım Kredi Kooperatiflerinin kuruluşunun da önünü açmıştır. Mithat Paşa döneminde varlık gösteren Memleket Sandıkları, Türk geleneklerinde kendini gösteren ve yardımlaşma esasına dayalı imece usulünden esinlenmiştir. Kooperatifçiliğin ülke kalkınmasında üstlendiği rolün farkında olan Türkiye, kooperatiflerin gelişmesine ön ayak olmuş ve bu alanda düzenlenen kongreleri desteklemiştir. Bu çalışmada amaç; kooperatifçiliğin kavramsal çerçeveden incelenmesi ve toplumun her alanında yer ettiği kalkınma vurgusunun dönemin gazeteleri, arşiv ve ana kaynaklardan faydalanılarak değerlendirilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Kooperatif, kongre, kalkınma, memleket sandıkları, solidarizm

ABSTRACT

Cooperatives are referred to as non-profit organizations. These organizations, which have a special structure, carry out activities for economic and social purposes. The institution called “*Motherland Funds*” in Turkey played an important role in national banking by forming the foundation of today’s Ziraat Bank. This initiative also paved the way for the establishment of Agricultural Credit Cooperatives. The Homeland Funds, which existed in the period of Mithat Pasha, were inspired by the communal method, which is based on the principle of cooperation and which manifests itself in Turkish traditions. Being aware of the role of cooperatives in the development of the country, Turkey has pioneered the development of cooperatives and supported the congresses held in this field. The aim of this study is to examine cooperatives from a conceptual framework and to evaluate the emphasis on development in every aspect of society by making use of the newspapers of the period, archives, and main sources.

Keywords: Cooperative, congress, development, homeland funds, solidarism

Giriş

Solidarizm veya bizde bilinen anlamıyla Dayanışmacılık (Tesanütçülük), özellikle İkinci Meşrutiyet Dönemi ile yeni Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Dönemi olarak adlandırılan 1923–1938 arası dönemde etkili olan bir öğrettir (Özarslan, 1999, s. 13).

Yeni Türkiye’nin kuruluş sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin ilkeleri arasında yer alan devletçilik ve halkçılık ilkeleri, Solidarizmin temeli sayılmış ve bu kavram, kooperatif kavramı ile eş anlamlara sahip olmuştur. Ziya Gökalp’in ifadesiyle “*sınıf yok (Solidarizm), meslek var (Korporatizm)*” anlayışı, Korporatist Solidarizmin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Korporatizm veya Meslekçilik, hem Osmanlı Devleti’nin, hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin düşünce hayatında önemli ve etkili bir yeri olan Ziya Gökalp’in Durkheim’den etkilenecek oluşturduğu bir anlayıştır. Korporatizmde toplum, Mustafa Kemal Atatürk’ün ifadesiyle birbirlerinin “*lazımı ve melzumu*” ve birbirlerini tamamlayan gruplardan -meslek zümrelerinden- oluşan bir organizmadır (Parla, 2009, s. 7, 8) Nitekim Lozan Antlaşması’nın imzalanmasıyla yeni devletin inşaa süreci başlarken, bu anlamda etkili olan Korporatist Solidarizm, devletin muasır medeniyetler seviyesine ulaşmasında ve ulus-devlet inşasında önemli bir yer tutmuştur (Kızılkaya & İlyas, 2013, s. 208).

Geliş Tarihi/Received: 11.08.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 01.09.2022

Yayın Tarihi/Publication Date: 30.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Semra KILIÇ
E-mail: semra-semra2017@hotmail.com

Atıf: Kılıç, S., & Aydoğan, E. (2022). Türkiye’de kooperatifçilik ve toplumsal kalkınmadaki rolü. *Atatürk Dergisi*, 11(2), 45-50.

Cite this article as: Kılıç, S., & Aydoğan, E. (2022). Cooperatives in Turkey and its role in social development. *Journal of Atatürk*, 11(2), 45-50.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Kooperatif ve Koperatifçiliğin Kavramsal An

Kooperatif kelimesi, Latince işbirliği anlamına gelen “Cooperatio” kelimesinden türemiştir. Kooperatifçilik geniş anlamıyla, “büyük bir kitlenin aradığı bir sonuca ulaşmak için ortaklaşa gösterilen bir faaliyette gayret ve olanakları birleştirmek, bir araya toplamak (koordine etmek) ve ahenkleştirmek” demektir (Çıkin & Karacan, 1994, s. 1). Kooperatifler bir diğer ifadeyle; ortak sosyal, iktisadi ve kültürel ihtiyaçların yardımlaşma ve dayanışma yoluyla giderilmesini sağlamak ve ortaklarının çıkarlarını korumak maksadıyla gerçek ve tüzel kişiler tarafından kurulan ortaklı ve sermayeli işletmeler olarak da tanımlanır (Özçelik, t.y., s. 1).

Prof. Gerhard Kessler kooperatif tanımını; “Kooperatif, üyelerine üretim ve tüketim ihtiyaçları konusunda yardım etmek maksadıyla kendi zatî ortaklaşa işletmeleri çevresinde çalışmak için insanların serbestçe, iktisaden birleşme ve bir araya gelmeleri” şeklinde ifade etmektedir (Hazar, 1970, s. 35).

Kooperatifler değerlere dayanan örgütler olup ekonomik faaliyetlerini de bu değerler ölçüsünde yürütür. Kooperatifçilik değerleri arasında; öz yardım, öz sorumluluk, demokrasi, eşitlik, hakkaniyet ve dayanışmanın yanı sıra, dürüstlük, açıklık, toplumsal sorumluluk ve duyarlılık gibi etik değerler de kooperatiflerin ikincil değerleri arasında yer almaktadır (Şen & Çoban, 2008, s. 3).

Ortaklar kooperatifçilik değerlerini, kooperatifçilik ilkeleri doğrultusunda şekillendirir. Kooperatifçilikte esas alınan ilkeler ise şu şekildedir:

- Gönüllülük esası ve açık ortaklık: Kooperatiflerde ortaklığın gerektirdiği sorumlulukların kabul edilmesidir. Herkese açık, ayrımcılıktan uzak gönüllü örgütlerdir. Açık kapı kavramı ile de ifade edilir.
- Demokratik yönetim: Her ortağın oy kullanabilme hakkının olmasıdır. Bu sayede yönetim üzerinde demokratik bir şekilde denetimin sağlanması ve seçimlerin yapılması kolaylaşmaktadır.
- Ortakların ekonomik katılımı: Kooperatif üyelerinin mali katılımını ifade eder. Kısacası sermayeye adil bir şekilde katkıda bulunmalarıdır.
- Özerk olma ve bağımsızlık ilkesi: Ortakları tarafından kontrol edilen kooperatifler, özerk öz yardım örgütleri olarak ifade edilir. Kooperatif yönetiminde herhangi bir müdahalenin olmamasıdır.
- Eğitim-öğretim ve bilgilendirme ilkesi: Kooperatif işleyişinin daha etkili ve yararlı bir biçimde işleyebilmesi için ortakların ve personellerin eğitimini kapsamaktadır.
- Kooperatifler arası işbirliği: Ortaklarına faydalı olabilme ve kooperatifçilik hareketini güçlendirme amacıyla kooperatiflerin birbirlerine destek olmalarını öngörmektedir.
- Topluma karşı sorumlu olma: Kooperatifler, ortakları tarafından onaylanan politikalar aracılığıyla toplulukların sürdürülebilir gelişimi için çalışırlar (Ticaret Bakanlığı, t.y., s. 13–14)

Faaliyet türlerine göre kooperatifler beş grup altında değerlendirilebilir:

Üretim (İstihsal) Kooperatifi: Üyelerini ortak bir üretim gayesiyle bir araya getiren kooperatiflerdir (Kessler, 1940, s. 15). Bu kooperatiflerde hammadde sağlanmasından ürünlerin değerlendirilmesine kadar birçok muhtelif amaçlar için kooperatifler kurulmaktadır (Derbil, 1945, s. 8).

Tüketim (İstihlak) Kooperatifi: Bu tür kooperatifler, üyelerinin kazancına değil, evlerin idaresine hizmet amacıyla oluşturulmuştur (Kessler, 1940, s. 19). Daha ucuz, daha kaliteli mal ve hizmet teminini esas alırlar. Ülkemizde yaygın olarak gıda, giyim gibi

konularda tüketim kooperatifleri bulunmaktadır (Koçtürk, 2006, s. 121).

Kredi Kooperatifi: Bu kooperatifler krediye ihtiyaç duyan üyelere faizle para ödünç vermek maksadıyla kurulmuştur (Kessler, 1940, s. 20). Kredi kooperatifleri kooperatifçiliğin iktisadi ve sosyal boyutunun açık bir şekilde belirlenen kooperatif türleridir (Derbil, 1945, s. 9).

Bu kooperatiflerin yanı sıra kooperatif ortaklarının konut ve işyeri gibi ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla yapı ve iş yeri kooperatifleri de kurulmuştur (Koçtürk, 2006, s. 121).

Kooperatif Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Kooperatifçilik hareketi modern anlamda ilk kez İngiltere’de ortaya çıkmıştır. İngiltere’de meydana gelen Sanayi Devrimi’nin getirdiği iç göç, kentleşme vb. sosyal sebepler ile işsizlik, gelir dağılımının bozulması gibi ekonomik faktörler bu oluşumun gerekçeleri olarak görülmüştür. İngiltere’de başlayan bu kooperatifçilik, daha sonra üretim kooperatifçiliği ile Fransa’da yer bulmuştur. Almanya ise esnaf ve tarım kredi kooperatifçiliği ile bunu takip etmiştir. İngiltere’de kooperatifçilik hareketinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine katkı sağlayan düşünürler arasında Robert Owen ve William King ön planda olmuştur (Aktaş, 2007, s. 16). İngiltere’de Robert Owen isminde bir fabrika sahibinin kooperatif fikrini ortaya atmasıyla bu sürecin başladığı kabul edilir. 1844 yılında İngiltere’de bir kasaba olan Rochdale’de, yirmi sekiz doküma işçisi tarafından oluşturulan kooperatif, modern kooperatif modelinin ortaya çıkışına öncü olmuş ve aynı zamanda bugün benimsenen kooperatifçilik ilkelerine kaynaklık etmiştir (Pakdemirli, 2019, s. 178–179).

Almanya’da ise kooperatif adımı, küçük esnaf ve köylülere kredi temini için başlamıştır. Öncüleri arasında Herman Schulze Delitzsch ile Frederich Wilhelm Raiffeisen yer alırken, Fransa’daki ilk kooperatif hareketi de toplum içerisinde gelir dağılımını sağlamaya yönelik olarak varlık göstermiştir. Fransız kooperatifçiliğin öncüsü Charles Fourier olmuştur. Kooperatiflerin siyasi, sosyal ve ekonomi koşulları olmak üzere, liberal ve sosyalist akımlardan da etkilenecek geliştiği bilinmektedir. Zaman içerisinde tüm dünyaya yayılarak birçok ülkede etkili olan kooperatifler örnek olarak, Japonya’da kırsal kesimin kalkınmasına katkı sağlarken, Amerika Birleşik Devletleri’nde kırsal kesimin aydınlanması ve elektrik enerjisi temininde önemli bir yere sahip olmuştur (Aktaş, 2007, s. 16).

İsrail kooperatifçiliğinin ve kalkınmasının temel unsuru örgütlenmiş bir işbirliğinin mevcut olmasıdır. İsrail’de özellikle ideolojik akımlar ve köklü reformlara duyulan ihtiyaç Histadruth denilen örgütün kurulmasına neden olmuştur. Ülke ekonomisinin %65’inin denetimini eline tutan Histadruth örgütü, bir taraftan işçi sendikalarına özgü fonksiyonlarla donatılmış sendikal yapıda bir kurum, diğer taraftan ekonomik alanlarda önemli görevleri olan büyük bir yapı durumundadır (Özcan, 2007, s. 40–41).

Hollanda’da kooperatiflerin temeli köy çiftliklerinden oluşmaktaydı. Hollanda’da öğretmenler ve rahiplerin, kırsal kesim üzerinde kooperatifleri teşvik etme aşamasında büyük etkileri olmuştur. Küçük ve büyük çiftçiler “Well-Understood Self Interest” (İyi kavranmış menfaat) kooperatifinde birleşmişlerdir. Bu ilk Hollanda tarım kooperatifinin adıdır. Hollanda kooperatifleri hükümetten hemen hemen hiç yardım almadan büyük ilerleme kaydetmişlerdir. İzlanda’nın gelişmiş kooperatif sistemi nedeniyle “Kooperatif Ada” olarak adlandırılması, İspanya’nın kuzey kesiminde yer alan kooperatiflerin ülkedeki en büyük buzdolabı ve ev elektrikli aletler

üreticisi olması, Polonya'daki kentsel kesimde var olan konutların %75'ini kooperatiflerin üretmesi, İsveç'in OK kooperatif sisteminin ülkenin en büyük petrol rafinerisine sahip olduklarını ve ülke piyasasının %20'sini doyurmaları, Romanya'da kooperatiflerin ülkedeki en iyi gezi ve dinlenme örgütünü kurup işletmesi, Hindistan şeker üretiminin yaklaşık yarısının gerçekleşmesi gibi örnekler, birçok ülkede kooperatiflerin başarı seviyelerini göstermektedir (Özcan, 2007, s. 48-49).

Türkiye'de ise Cumhuriyetin kuruluşundan önceki dönemde kooperatiflere benzer kuruluşlar yer almıştır. Tarihi süreçte XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları Devleti'nde oluşturulan "Ahi Birlikleri", bugünkü çağdaş kooperatifçiliğin karşılığı olarak kabul edilmiş ve yardım, dayanışma, kardeşlik, fedakârlık gibi birtakım esasları benimsemiştir (Bilgin & Taniyıcı, 2008, s. 138).

Ahi Evran tarafından kurulan Ahilik Kurumu, Anadolu'da mesleki eğitimde, sanat eserleri ve kültürel hayatın gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır. XVIII. yüzyıla kadar Ahilik adı ile varlık gösteren teşkilat, XX. yüzyılın başlarında gedik ve lonca adı ile faaliyetlerini devam ettirmiş ve bu sayede esnaf teşkilatları toplum hayatının ekonomik kalkınmasını tanzimde önemli bir rol üstlenmiştir (Günay, 2003, s. 61).

Ahilik, hem bireysel olarak insanların erdemli birey olmalarını hedeflerken, diğer taraftan da toplumun en küçük parçası olan aileden millete, topyekûn insanlık âlemine barış ve huzur içinde yaşayan bir toplum oluşturmayı amaçlayan bir insanlık müessesesi olarak görülmüştür (Gök, 2021, s. 92).

Türkiye'de kooperatifçilik hareketine benzer bir diğer işbirliği türü ise özellikle köylerde çok eski zamanlardan beri uygulanan "imece usulü"dür. Sözlük anlamı olarak imece; "kırsal topluluklarda köyün zorunlu ve isteğe bağlı işlerinin köylülerce eşit şartlarda emek birliğiyle gerçekleştirilmesi", "birçok kimsenin toplanıp el birliğiyle bir kişinin veya bir topluluğun işini görmesi ve böylece işlerin sıra ile bitirilmesi" ifadeleri ile tanımlanır (Yücel, 2020, s. 157).

İmece usulü, ortaklaşa çalışma ve işbirliğinin örneğidir. İşbirliğine örnek olarak; birçok köyde ortaklaşa süthaneler ile çamaşırhanelerin kullanılması, köyün hayvanlarının otlatılması için çoban tutulması, yol, cami ve okul yapılması, köye su getirilmesi, sulama tesislerinin kurulması, ortaklaşa koruluk ve meraların vücuda getirilmesi gibi işler köylüler tarafından ortak hareket edilerek yapılır. Bireyler tek başlarına gerçekleştiremedikleri işler için bir araya gelerek bir sinerji oluşturmayı ve bu sayede hedefledikleri amacı gerçekleştirmeyi istemişlerdir. İmecelerin kooperatiflere benzediği görülmektedir. Ancak, imecenin işin bitirilmesiyle sona ermesi, süreklilik göstermediği ve bir teşkilat bünyesinde faaliyette bulunmaması kooperatiflerden farkını ortaya koymaktadır (Bilgin & Taniyıcı, 2008, s. 39).

Türkiye'de ilk kooperatif uygulamasına bakıldığında, 1863 yılında Mithat Paşa öncülüğünde Tuna ilinin Pirot kasabasında başladığı bilinmektedir. Bu dönemde Tuna valiliği görevinde olan Mithat Paşa tarafından, çiftçilerin sorunlarını çözmek amacıyla oluşturulan "Memleket Sandıkları", kooperatiflerin ilk çekirdeğini meydana getirmiştir (Aktaş, 2007, s. 17). Bu kuruluş tarihinden kısa bir süre sonra 1867 yılında yayınlanan bir nizamname ile Osmanlı Devleti'nin diğer bütün illerinde de Memleket Sandıkları kurulmuştur. Çiftçiler arasında karşılıklı yardımlaşma esasına dayanmasından ötürü kooperatif niteliği taşıyan bu teşebbüsler, sermaye birikimi ve borç ödeme işlemlerinde memnuniyet verici bir oluşum olarak ortaya çıkmıştır (Çataloğlu, 1971, s. 11).

Çalışma esasını imcece usulüne dayanan bu uygulamalarda, sandıkların ilk sermayesi imcece yöntemiyle sağlanmaktaydı. Sonraki süreçte Memleket Sandıkları, üyeler içerisinde ilişkilerin bozulması, sandıktan alınan borçların ödenemez duruma gelmesi, sermayenin zamanla amacı dışında kullanılması, yolsuzlukların baş göstermesi, sandıkların yönetiminde liyakatli idarecilerin olmaması nedeniyle belirlenen hedefleri gerçekleştirememiştir. Bu olumsuzlukların artmasından ötürü bu süreçte aşar vergisi %1 oranında arttırılmak durumunda kalmıştır. Bu artışa "Menafi Hissesi" dendiğinden 1883 yılından itibaren Memleket Sandıkları, Menafi Sandıkları olarak ifade edilmiş ve hükümetin denetimine girmiştir. 1888 yılında da bu sandıklar Ziraat Bankası'na dönüştürülerek bugünkü oluşum sağlanmıştır (Şafak, 2019, s. 94).

Cumhuriyetin ilanından sonraki sürece bakıldığında Cumhuriyetin ilk yılları, kooperatifçiliğin yasalarda yer aldığı, bir örgütlenme biçimi olarak varlığını kabul ettirdiği yıllardır. Kooperatif kurmanın ulusal bir gereksinim olduğunu ifade eden Mustafa Kemal Atatürk Meclis toplantılarında; "Türkiye gibi büyük sermayelerden yoksun, Avrupa'nın muazzam sanayi ve sermayesi ile ulusal olmayan aracıların saldırılarına karşı, ulusal ekonomiyi korumaya zorunlu bulunan bir memlekette, kooperatiflerin kurulması kesinlikle ulusal bir ihtiyaçtır." Sözleriyle dile getirmektedir. Bu bağlamda, Cumhuriyet döneminde kooperatifçilik hareketinin Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yeniden başladığı kabul edilmektedir. Daha 1920 yılında Kooperatif Şirketler Kanun Tasarısının Mustafa Kemal Paşa imzasıyla Meclise sunulması, Türk kooperatifçilik tarihi açısından olağanüstü önem taşımıştır. Tasarının içeriği de ayrıca önemlidir. Bugünkü kooperatifçiliğin gelişmesine yol gösterici niteliktedir (Mülayim, 2018).

19 Mart 1923'te Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat kendisinin yazdığı veya yazdırdığı Basın-Yayın Genel Müdürlüğü'nün çıkarttığı "Kooperatif Şirketler" adını taşıyan yayın, Mustafa Kemal Paşa'nın kooperatifçiliğe verdiği değeri açıkça göstermektedir. "Kooperatif şirketlerinin ülkemizde de kurulmaları ve çoğalmaları milletimiz için başlı başına bir iktisadi zafer oluşturacaktır." Cümlesiyle başlayan bu kitapçığın son bölümünde "Çağdaş ekonomi politikasının simgesi haline gelen kooperatif örgütünün, ülkemizde de yayılması hususunda hizmet edecek kimseler, her an çiftçi ve halkla temas olanakları bulunan kasaba ve köy öğretmenleridir. Ülkesini seven her Türk kasaba ve köy öğretmeni, köylerimizi ekonomik ve sosyal yönden yükseltecek bu kuruluşların ülkemizde yayılması hususunda var güçleriyle çalışmayı vicdani ve kutsal bir görev saymalıdırlar." denilmektedir. Yani kooperatifçilik konusunda yardım edebilmek için, gerekli bilgilerle donanma yükümlülüğünü de beraberinde getirmektedir (Mülayim, 2018).

1923 yılında "İstihsal, Alım ve Satım Ortaklık Kooperatifleri Nizamnamesi" çıkarılmış, bu tüzükle birlikte çeşitli kooperatifler kurulmuştur (İktisat Vekâleti tarafından 1923 yılında çıkarılan 97 maddelik bu Nizamnamenin konusu "ziraat ve el sanatları" alanında kurulacak çok amaçlı kooperatiflerdir. Tüketim dışındaki tüm işlevlerin birlikte yürütülmesine olanak veren bu tür kooperatiflerin amacını belirleyen maddelerden birinde "ürün karşılığında ve ortaklığın gücü oranında ortaklara avans vermek" ifadesi yer almıştır. Dolayısıyla, kooperatifin, ortaklarına aynı zamanda kredi de verebileceği, bu kredilere her yıl Genel Kurulca belirlenen faiz oranlarının uygulanacağı öngörülmüştür (Tecer, 2006, s. 78). Ardından 1924 yılında bugünkü anlamıyla Tarım Kredi Kooperatifi olan ilk tarım mevzuatı "İtibari Zirai Birlikler Kanunu" çıkarılmıştır. 498 sayılı ve 13 maddelik bu yasa, tarım kooperatiflerine ilişkin ilk yasal düzenlemedir. Kısa vadeli küçük tarım kredisinin, Ziraat

Bankası'ndan ayrı olarak çiftçilere dağıtılması amaçlanmıştır (Resmi Gazete, 1924).

21 Nisan 1925'te bizzat Cumhur reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Başvekil İsmet Paşa'nın para yatırarak kuruluşuna öncülük ettikleri Ankara Memurlar Tüketim Kooperatifi önemlidir. Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat kendisi, üye (ortak) olarak kooperatifi kurmuştur. Bu kooperatif kurma eylemi ile M. K. Paşa, bir taraftan Ankara'daki memurlara ucuz ve kaliteli tüketim maddesi sağlama sorununu çözerken; diğer taraftan Ankara'da o yıllarda büyük maddi sıkıntılar içindeki memurlarla beraber, onların yanında olduğunu göstermek istemiş ve bunda da başarılı olmuştur. Böylece M. K. Paşa, kent kooperatifçiliğinin uygulanmasına verdiği önemi, bir kent kooperatifi eylemine bizzat katılmak suretiyle açıkça göstermiştir (Mülayim, 2018).

Yine 1925 yılında "İstanbul Zahire Borsası"nın kurulmasıyla ürünlerin fiyatlarında istikrarın sağlanarak üreticinin ürettiği ürünün değerinin korunması hedeflenmiştir. 1926 yılında Ticaret Kanunu'nda yer alan şirket türleri arasına kooperatifçiliğinde yer alması kararlaştırılmıştır. 1929 yılında ise 1470 sayılı "Zirai Kredi Birlikleri Kanunu" çıkarılmıştır. İtibari Zirai Birlikler Kanunu'nun eksik kısımlarını gidermek amacıyla 5 Haziran 1929 tarihinde çıkarılan 24 maddelik bir yasadır (Resmi Gazete, 1929) Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde devam eden bu gelişim, 1931 yılında artarak devam etmiş ve kooperatifçiliğin bilimsel olarak desteklenmesi düşüncesiyle bugünkü Türk Kooperatifçilik Kurumu'nun temelini oluşturan "Türk Kooperatifçilik Cemiyeti" kurulmuştur. Bir dernek şeklinde varlık gösteren bu cemiyet, Atatürk döneminde Şükrü Kaya'nın görevlendirilmesiyle oluşturulmuştur (İnan, 2004, s.34) Türk kooperatifçiliğinde önemli işleve sahip bir kurum olan Türk Kooperatifçilik Kurumu (KOOP-KUR), 1933 yılı sonunda merkezini İstanbul'dan Ankara'ya taşımış, kamu yararına çalışan dernek statüsünde faaliyetlerine devam etmiştir (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, 2016, s. 19). Bu dernek, 1933 yılından itibaren "Karınca" adlı bir dergi çıkarmıştır (Hazar, 1970, s. 21). 1935 yılında ise 2834 sayılı "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu" (Resmi Gazete, 1935) ile 2836 sayılı "Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu" kabul edilmiştir (Şafak, 2019, s. 96). Kooperatifçiliğe ilişkin çıkarılan kanunlar aşağıda Tablo 1'de gösterilmektedir.

Kooperatiflerin Toplumsal Kalkınmadaki Rolü

Kooperatifçilik; sosyoloji, iktisat ve ekonomi alanlarında olmak üzere birçok bilim dalıyla ilişkilidir. Her şeyden önce sosyoloji ile ilişkisi önemlidir. Kooperatifçilik hareketi, sosyolojinin bir bölümü iken gelişim ve ilerleme sürecinde bağımsız bir alan haline gelmiştir. Kooperatifçilik; toplumun birçok sorununu çözmeye yarayan bir yol olarak ifade edilebilir. Kooperatifler toplum içerisinde emek ve ürünü değerlendirmek, zümreler arasında çıkacak çekişmeleri önlemek, sınıf farklarını azaltmak ve dolayısıyla toplumun

sorunlarını çözmeye bir denge unsuru olmak açısından birçok faydalar sağlamaktadır (Hazar, 1970, s. 27).

Kooperatifçilik hareketinde etkili olan en önemli unsurlardan biri devlettir. Kooperatifçiliğin uygulandığı ülkelerdeki hâkim sistemler veya ideolojiler kooperatifleri doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir. İktisadi, siyasi, kültürel ve sosyal yapılara hâkim olan düşünce, kooperatifçiliğin uygulanma biçimini de şekillendirmektedir. Kooperatifçilik uygulamaları genellikle ekonomik ve sosyal ihtiyaçları karşılamak için bir araç olmuşlardır (Ültanır, 2019, s. 28).

Kooperatifler, bir milletin hayatında sosyal ve ekonomik açıdan birçok faydalar sağlamaktadır. Toplumsal adaletin sağlanmasında kooperatiflerin önemi büyüktür. Kooperatifler, insanların uyum ve dayanışma duygularını besler. Örgütlenme ve demokratikleşme yeteneklerini geliştirir. Dolayısıyla bu mekanizma, refah yolunun öncüsü olarak da ifade edilebilir. Kooperatifçilikte araçlar tamamıyla ortadan kaldırılamasa da çoğalmalarının önüne geçer, bu sayede aşırı kazanç hırsı ortadan kalkar. Hayat pahalılığını hafifletir. Kooperatifçilik kısacası kurucu, yapıcı, birleştirici ve eğitici amaçlara hizmet eder (Çıkin & Karacan, 1994, s. 3).

Kooperatiflerin toplumsal kalkınmadaki rolü birçok açıdan önem taşımaktadır. Kooperatifler, bireyle birlikte toplumun refah düzeyini artırmak amacıyla kurulan örgütlerdir. Bu anlamda önemli bir fonksiyon icra etmektedirler. Kooperatifler, toplumsal kalkınmanın önemli bir zincirine sahiptir. Ekonomik kalkınmada önemli bir yere sahip olan kooperatifler sayesinde araçların ortadan kaldırılması suretiyle üretici ve tüketici döngüsü oluşabilmekte, ihtiyaç fazlası malın ihracatı yapılabilmekte, serbest piyasa ekonomisinin oluşumu ve buna bağlı olarak pazarlarda fiyat düzeninin kurulmasına yardımcı olabilmekte ve üreticinin düşük ve uzun vadeli kredi ihtiyacı karşılanabilmektedir (Milli Eğitim Bakanlığı, 2014, s. 5).

Ekonominin en önemli ayağını hiç şüphesiz tarım oluşturmaktadır. Tarım, her dönemde insanlığın en temel beslenme ihtiyacını karşılamasından ötürü vazgeçilmezdir. Tarım sektöründe gıdanın yönetimi, toplumun sosyal, ekonomik ve çevresel alanlarını etkilemesi açısından önemlidir. Her ülke bunu kendi ekonomisine uygun tarımsal politika aracıyla gerçekleştirmektedir. Tarımsal politikaların etkin bir şekilde uygulanıp saptanması açısından tarımda örgütlenme öne çıkmaktadır. Tarımda örgütlenmenin aracı kooperatifler olmuştur. Türkiye'de tarımsal amaçlı kooperatifler birçok şekilde sınıflandırılmaktadır. Genel olarak ifade edilirse; Tarım Kredi Kooperatifleri, Pancar Ekicileri Kooperatifleri, Tarımsal Kalkınma ve Sulama Kooperatifleri ile Tarım Satış Kooperatifleri, Yaş Meyve ve Sebze Kooperatifleridir (Şafak, 2019, s. 105). Birim kooperatiflerin sayısal büyüklükleri 2020 yılı baz alınarak aşağıda Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2.
Tarımsal Faaliyet Gösteren Birim Kooperatiflerin Sayısal Büyüklükleri (2020)

Kooperatifler	Kooperatif Sayısı	Ortak Sayısı
Pancar Ekicileri Kooperatifi	31	1.382.627
Tarım Kredi Kooperatifi	1.625	830.188
Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	6.823	745.371
Tarım Satış Kooperatifi	295	300.357
Sulama Kooperatifi	2.451	298.301
Su Ürünleri Kooperatifi	563	30.362
Tütün Üretim Pazarlama	18	939
Yaş Meyve ve Sebze Pazarlama Kooperatifi	29	2.965
Toplam	11.835	3.147.926

(Tarım Orman Bakanlığı, 2020)

Tablo 1.
1924-1969 Yılları Arasında Kooperatifçiliğe İlişkin Çıkarılan Kanunlar

Yıl	Sayı	Kanun Adı
1924	498	İtibari Zirai Birlikleri Kanunu
1926	865	Ticaret Kanunu
1929	1470	Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu
1935	2834	Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu
1935	2836	Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu
1956	6762	Türk Ticaret Kanunu
1960	193	Gelir Vergisi Kanunu
1969	1163	Kooperatifler Kanunu

17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir’de düzenlenen Birinci Türkiye İktisat Kongresi, yeni Türkiye’nin ekonomik durumunu görüşmek üzere toplanmış ve ele alınan önemli konulardan biri de kooperatifçilik olmuştur. İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt kongre açılış konuşmasında; her türden şirket kurmak gerektiğini, özellikle memleketin ihtiyacını kapsayan kooperatif şirketlere daha fazla önem verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Henüz Cumhuriyetin ilanından evvel kooperatifçilik hareketinin düşünülmesi, kooperatiflerin kurulması ve bu kooperatiflerin kuruluş sermayesinin devletçe karşılanması gibi kararlar, kooperatifçilik tarihine önemli katkılar sağlamıştır (T. C. Ticaret Bakanlığı, 2019).

Birinci Türkiye İktisat Kongresi’nde dayanışmacılığın bir işareti olarak on iki maddelik Milli İktisat Esasları kabul edilmiştir. Milli İktisat Esaslarının on birinci maddesinde açıkça ifade edildiği üzere “*Türkler hangi sınıf ve meslekte olursa olsunlar candan sevişirler, meslek zümre itibarıyla el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirini tanımak anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar.*” şeklinde bütün meslek gruplarını memnun edici bir karar alınmıştır (Ökçün, 1997, s. 287).

Kooperatifçiliğin toplumsal kalkınmadaki önemli bir rolü de demokrasiyi topluma öğretmesidir. Demokratik bir sistemle yürütülen kooperatifler, ekonomik hayatın her alanında faaliyet içerisinde olduklarından, demokrasinin toplum geneline yayılmasında önemli bir işleve sahiptir. Gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasında temel araçlardan sayılan kooperatifler, ülkelerin hem ekonomik, hem de sosyal alanlarda ilerlemesinde büyük katkı sağlamıştır (Millî Eğitim Bakanlığı, 2014, s. 5).

Kooperatifler, hangi ekonomik sistem içerisinde yer alırlarsa alsınlar, her sistem kendi amaçları doğrultusunda farklı görevler üstlenilebilmekte, ekonomik ve sosyal yaşama doğrudan büyük katkılar yapabilmektedir. Kuşkusuz, her sistem için değişiklik gösteren katkılarının ölçüsü, kooperatiflerin ekonomik ve sosyal yaşam üzerinde gösterecekleri etkinliklere göre azalmakta ya da artmaktadır (Oktar, 1984, s. 136).

Gelişmiş ülkelerde kırsal kooperatifler kırsalda kalkınmanın en önemli aracı olarak görülmüştür. Kooperatifler, tarımsal üretimden yaşamın her alanına yönelik hizmetleri sosyal ve ekonomik kalkınmada önemli rol oynamışlardır. Devlet desteğinden önce kendi güçlerini ve birikimlerini ortaya koymuşlardır. Bu kooperatifler kesime güç veren girişimler olarak kabul edilebilir. Kooperatifleri kırsal kalkınmada önemli hale getiren etken; gelir düzeyi düşük, sermayeleri yetersiz insanları bir araya getirerek onlara ekonomik güç sağlamasıdır. Kooperatifler, bireylere sorunları birlikte çözme gücü vermesinin yanı sıra, kendi işinin sahibi olma duygusunu da hissettirir. Kooperatiflerin şeffaflığı ortaklar arasında güven sağlar. Kooperatifler yatırımlar ile istihdam imkânı yaratır. Yöredeki sosyal sorunlar karşısında kooperatifler çözüm için destek olur. Yereldeki kaynakların ekonomiye kazandırılmasında rol oynayarak ortaklarına ve yöre ekonomisine katkı sağlar. Özel sektörün yatırım yapmada çekindiği bölgelerde bile yatırımları ile yerel ekonominin kurtarıcısı rolünü üstlenir. Demokratik yaşamın sağlıklı işlemesine fırsat yaratır. Kooperatifler gücünü ortaklarından alır ve onlara değer verir. Yöre ekonomisine zenginlik katar. Kooperatifler bulunduğu çevre ve doğaya duyarlılığı artırır. (Türkiye Ormançılık Kooperatifleri Merkez Birliği, t.y.).

Türk Kooperatifçilik Kurumu zaman içerisinde birçok kongre de düzenlemiştir. Bunların ilki 1944 yılında gerçekleşmiştir. Birinci

Türk Kooperatifçilik Kongresi, İktisat Cemiyeti ve Türk Kooperatifçilik Cemiyeti’nin işbirliği ile 21-25 Aralık 1944 tarihleri arasında Ankara’da düzenlenmiştir (Eyyüpoğlu, 2020, s. 92). Cemiyetlerin ortak beyannamesinde kongrenin amacı; Türkiye’de nazarı ve tatbiki sahalarda kooperatif fikir ve cereyanlarını sevdirmeye ve yaymaya çalışma maksadıyla kurulduğu belirtilmektedir (Cumhuriyet, 1944, s. 2) Kongrede raporlar sunan önemli isimler şunlardır:

Ankara Hukuk Fakültesi profesörlerinden Süheyp Nizami Derbil, “*Kooperatifçiliğin Mahiyeti ve Ehemmiyeti,*”

Mülkiye profesörlerinden Muhlis Ethem, “*Türkiye’de Kooperatifçilik Politikası,*”

İstanbul Yüksek Ticaret profesörlerinden Suphi Nuri, “*Türkiye’de Kooperatif Nizamnameleri,*”

Kooperatifçiliğe ait eser ve faaliyetleriyle tanınmış yazar Remzi Saka, “*Türkiye Kooperatifçiliğinin Ahlak Cephesi*”

Doktor Halil Fikret Kanat, “*Türkiye’de Mektep Kooperatifleri*” konulu sunumları ile yer almışlardır (Cumhuriyet, 1944, s. 2).

Kooperatifçiliğin gelişim süreci basında da yer bulmuştur. Gerek kooperatiflerin önemi, gerekse bu alanda düzenlenen kongreler köşe yazarları tarafından kamuoyunun dikkatine sunulmuştur. Birinci Türk Kooperatifçilik Kongresi hakkında “*Ulus*” gazetesinde köşe yazarlığı yapan Mennan Yiğider, “*Türk Kooperatifçilik Kongresi Açılırken*” başlıklı yazısı ile kooperatifçiliğin gelişim sürecine değinmiştir. Kooperatifçiliğin ilk kez Mithat Paşa döneminde kurulan Menafi Sandıkları ve Birinci Dünya Savaşı döneminde İstanbul’da bazı istihlak kooperatiflerinin kurulmasıyla başladığına, ancak bu kooperatiflerin devlet himayesinden mahrum olması sebebiyle gelişemediklerine yer vermiştir. Cumhuriyetle beraber Türkiye’de kooperatifçiliğin geliştiğini belirten Mennan Yiğider, yapılacak olan toplantıda özellikle kooperatifçiliğin dünya kooperatifçiliği karşısındaki vaziyeti, geçirdiği safhalar, başardığı işler, zayıf tarafları, ıslah ve ikmalî gereken hususların vs. esas alınacağına dikkat çekmiştir (Cumhuriyet, 1944, s. 2, 6). Yine gazete yazarlarından Suat Erten, “*İstihlak Kooperatifleri*” başlıklı yazısında ülkemizde istihlak kooperatiflerinin son zamanlarda oldukça geliştiğine yer vermiştir. Fakat kooperatifçilikte önemli bir unsur olan kooperatif toptancı birliklerinin de kurulması gerektiğini eklemiştir (Cumhuriyet, 1944, s. 5). Dr. Halil Fikret Kanat ise “*Okullardaki Kooperatifler*” başlıklı makalesinde düşüncelerini okuyucusuyla paylaşmış ve Türkiye okullarında kooperatif teşkilatının var olduğunu, kooperatif üyelerinin yüksek bir faiz aldığını, bu durumun özellikle zengin olan öğrenciler ile durumu olmayan öğrenciler arasında ayrıma neden olduğunu ifade etmiştir. Bunun önüne geçmek maksadıyla Maarif Vekâleti tarafından okullarda kurulan kooperatiflerin, okulların terbiyevî ve sosyal gayesine büyük bir zıtlık oluşturduğu gerekçesiyle 1938 yılında yeni bir okul kooperatifi yasaasının yayınlandığına değinmiştir. Halil Fikret Kanat ayrıca okul kooperatifleri vasıtasıyla çocuklarda toplama, grup içinde çalışma, yardımlaşma ve teşebbüsten zevk alma gibi meziyetlerin oluşacağına ve bu meziyetlerin insana başarı getireceğine dikkat çekmiş ve hakiki kooperatif şekillerinin öğretmen okullarında, bilhassa Köy Enstitülerinde uygulanması, kooperatifçiliğin köylere yayılması bakımından hususi bir öneme sahip olduğuna vurgu yapmıştır (Cumhuriyet, 1944, s. 5, 6).

Sonuç ve Öneriler

Bugün kooperatifçilik dünyada demokrasinin, barışın, çevrenin korunması, istihdam yaratma, yoksullukla mücadele, tümüyle ekonomik ve sosyal kalkınma aracı olarak kabul edilmektedir.

Kooperatifçilik, ihtiyaç duyulan her yerde kurulabilen bir teşkilat avantajına sahip olması sebebiyle çoğu sosyal ve ekonomik destek sistemlerine, eğitim, sağlık, sigorta, kredi ve diğer gerekli hizmetlere erişim sağlamada önemli bir katkı sağlamaktadır.

Son yıllarda kooperatiflerin ülke ekonomisinde daha fazla etkin rol oynadığı görülmektedir. Fakat bu gelişim, istenilen seviyede değildir. Karşılıklı yardım ve dayanışma esasına dayanan kooperatifçilik (Solidarizm, Dayanışma) faaliyetlerine yüzyıllar önce kurulan Türk devletlerinde karşılaşmak mümkündür. Modern anlamda kooperatifçiliğe geçiş, ancak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde rastlanmaktadır. Cumhuriyet Dönemi ile birlikte kooperatifçilik, ülke ekonomisinde daha fazla yer almaya başlamıştır. Netice itibarıyla kooperatifçilik ilk olarak sosyal ve ekonomik faktörlerden ötürü tarımsal alanlarda ortaya çıkmış, sonraki süreçte ekonomi ve toplumsal yapıda meydana gelen değişim ve gereksinimler hasebiyle, birçok alanda konut, işyeri inşaatı, taşımacılık, tüketim, kredi, kefalet gibi alanlarda da yayılmıştır. Kooperatifçiliğin istenilen seviyede gelişmemesinin temel sebeplerinden birisi de halkın bu konuda yeterli seviye de bilgilendirilememesidir. Bu çalışma ile Türkiye'de kooperatifçiliğin tarihsel gelişimi ve kalkınmaya katkısı anlatılmaya çalışılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir – S.K; Tasarım – S.K; Denetleme – E.A; Kaynaklar – S.K; Malzemeler – S.K; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi – S.K; Analiz ve/veya Yorum – E.A; Literatür Taraması – S.K; Yazıyı Yazan – S.K; Eleştirel İnceleme – S.K.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept – S.K; Design – S.K; Supervision – E.A; Resources – S.K; Materials – S.K; Data Collection and/or Processing – S.K; Analysis and/or Interpretation – E.A; Literature Search – S.K; Writing Manuscript – S.K; Critical Review – S.K.

Declaration of Interests: The authors have no conflicts of interest to declare.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aktaş, C. (2007). *Türkiye'de kooperatifçilik eğitiminin gelişimi*. [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Bilgin, N., & Tanyıcı, Ş. (2008). Türkiye'de kooperatif ve devlet ilişkilerinin tarihi gelişimi. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15, 136–159.
- Cumhuriyet, 1944, 21 Aralık.
- Çataloğlu, O. (1971). *Kooperatifçilik ve sermaye birikiminde kooperatiflerin rolü*. Ege Üniversitesi Matbaası.

- Çıkin, A., & Karacan, A. R. (1994). *Genel kooperatifçilik*. Ege Üniversitesi Basımevi.
- Derbil, S. N. (1945). *Kooperatifler*. Milli Eğitim Basımevi.
- Eyyüpoğlu, İ. (2020). *Türk basın tarihinde ayın tarihi (Seçilmiş haberler 1938–1950)*. Fenomen Yayınları.
- Gök, M. (2021). Ahilik teşkilatı ve sosyo-ekonomik etkileri. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 2, 91–120.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. (2016). *Türkiye Kooperatifçilik Raporu*.
- Günay, A. (2003). *Ahilik'te mesleki ve sosyal dayanışma* (Tez no: 136918). [Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Hazar, N. (1970). *Kooperatifçilik tarihi*. Tarım Kredi Kooperatifleri Yardımlaşma Birliği Yayınları.
- İnan, İ. H. (2004). *Türkiye'de tarımsal kooperatifçilik ve AB modeli*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Kessler, G. (1940). *Kooperatifçilik* (Z. F. Fındıkoğlu, Çev.). İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Kızılkaya, O., & İlyas, A. (2013). Osmanlı'dan cumhuriyete geçiş sürecinde solidarist korporatizmin Türk sosyal hayatına yansması. *Journal of Turkish Studies*, 8(11), 203–217. [CrossRef]
- Koçtürk, O. M. (2006). Türkiye'de kooperatiflerin vergilendirilmesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 2, 119–136.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2014). *Muhasebe ve finansman. Kooperatifler*. http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Kooperatifler.pdf
- Mülayim, M. (2018). Atatürk ve kooperatifçilik. *Apelasyon e-dergi*, 59, s.y. <https://apelasyon.com/yazi/59/ataturk-ve-kooperatifcilik/1>.
- Ökçün, G. (1997). *İktisat tarihi yazıları*. Sermaye Piyasası Kurulu Yayınevi.
- Oktar, S. (1984). *Türkiye'de tarım sektörünün yapısal düzenlenmesinde toprak ve tarım reformu ile kooperatifçilik* (Tez no: 367105). [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi].
- Özarslan, L. (1999). *İttihat ve Terakki: İslamcılıktan Türkçülüğe geçiş süreci* (Tez no: 92423). [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Özcan, O. (2007). *Türkiye'de kooperatifçiliğin tarihi gelişimi ve Cumhuriyet dönemi kooperatifçiliği* (Tez no: 209230). [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Özçelik, M. (t.y.). *Kooperatifçilik*. Konya Ticaret Odası, Etüd-Araştırma Servisi. <https://www.kto.org.tr/d/file/kooperatifcilik.pdf>
- Pakdemirli, B. (2019). Tarımsal kooperatiflerin Dünya ve Türkiye'de mevcut durumunun karşılaştırılması. *Anadolu Journal of AARI*, 2, 178–179.
- Parla, T. (2009). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de korporatizm*. Deniz Yayınları.
- Resmi Gazete, 1924, Sayı: 71.
- Resmi Gazete, 1929, Sayı: 1208.
- Resmi Gazete, 1935, Sayı: 3146.
- Şafak, M. (2019). *Türkiye'de tarım politikaları ve bir örgütlenme modeli olarak kooperatifçilik* (Tez no: 576011). [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Şen, M., & Çoban, Ş. (2008). *Tarımsal kooperatifçilik*. Samsun Valiliği İl Tarım Müdürlüğü. https://samsun.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Yayinlar/Kitaplarimiz/tarimsal_kooperatifcilik.pdf
- Tarım Orman Bakanlığı. (2020). Tarımsal örgütlenme tablosu. <https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Belgeler/TarimsalOrgutlenmeTablosu2020.xls>
- T. C. Ticaret Bakanlığı. (2019). Türkiye'de kooperatifçilik. <http://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/kooperatifler-hakkinda-bilgiler/tarihce>
- Tecer, M. (2006). Atatürk döneminde (1923–1938) ekonomik örgütlenme. *Amme İdare Dergisi*, 4, 75–116.
- Ticaret Bakanlığı (t.y.). *100 soruda kooperatifçilik*.
- Türkiye Ormanlık Kooperatifleri Merkez Birliği. (t.y.). Kırsal kalkınma ve kooperatifler. 28 Ağustos 2022 tarihinde <http://www.orkoop.org.tr/bilgi5b.html> adresinden alındı.
- Ültanır, M. S. (2019). *Türkiye'de kooperatifçiliğin tarihsel seyri: Devlet İnişiyatifi-Kalkınma İdeali* (Tez no: 568504). [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Yücel, Ş. (2020). Türklere "imece ve kooperatifleşme" kültürüne bir bakış. *Türk Tarım - Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (Suppl1), 155–159.